

Az örménység viszontagságos történelme az ókortól napjainkig

A Kaukázus országai lakosságuk színes etnikai képével, sokszínűségével tűnnek ki. A térséget mindig is súlyos etnikai, területi konfliktusok jellemezték, amelyek a Szovjetunió felbomlását követő ideológiai és hatalmi vákuumban felerősödtek. A régió újonnan létrejött államalakulatainak új berendezkedése rendkívül sok – korábban is létezett, de általában a szőnyeg alá söpört – konfliktust hozott a felszínre. Ezek a konfliktusok megjelenítik, megtestesítik a regionális anarchiát.

Az eurázsiai szovjet utódállamok kapcsán jól megvizsgálható az identitások sokfélesége és alakíthatósága a bel- és külpolitikai gyakorlatban, valamint a nemzet kialakítása szempontjából.

A viszonylag stabil politikai és nemzeti identitások kialakításának problémája az egykori Szovjetunió déli tagköztársaságainak legnagyobb részében most különösen időszerű. Milliók élnek a szovjet időkben megszokott irányadó szemlélet nélkül, a vezetőknek és az államoknak pedig kevés elképzelésük van arról, mit is takar a *nemzeti eszme* fogalma. A fő probléma az, hogy a Szovjetunió romjain új államok emelkedtek ki, ám sok esetben világos identitások vagy világos nemzet-fogalmak nélkül. Amikor a nemzeteket és a nacionalizmusokat kevésbé szilárdnak és meghatározottan kezdjük látni, a politikusok kiértékelhetik, hogy mely nemzet-elképzelések enyhíthetik a problémákat, és melyek állandósíthatják az erőszak jelenlétét. Ha az identitás problémáját komolyan akarjuk venni, az a történelem és a kultúra alapos vizsgálatát kívánja meg.

A kaukázusi államok utóbbi évtizedes történelmét megvizsgálva a nemzeti öntudat történelmi alakulásáról a következőket lehet elmondani. *Örményországban az identitás-választás korlátai jellemzőek. Az örökös szembenálló fél, Azerbajdzsán negatív példaként jelentkezik, s nemcsak a karabah-i konfliktus kapcsán, hanem általában is, mint ahol képtelenek erős államot létrehozni. Grúzia is ellentmondásos helyzetben van, a határozott etnikai identitás hiánya akadályozza egy erős állam létrehozását.*

A déli területeken a *piacgazdaság építése és a demokráciába való átmenet* eufemizmusok sokkal többet rejtenek el, mint amennyit sejtetnek. A parancsuralmi gazdaság vége szinte mindenhol a vagyon nagymérvű átruházását eredményezte az államtól az új *burzsoáziának*, a privatizáció sok esetben az állam és közvagyon kifosztását jelentette, és az ilyen vagyonátvitel jogosságát keserűen megkérdőjelezték, mindenütt a volt Szovjetunióban. A kommunizmus örökösei, ideológiai terhüktől megszabadulva, a leghatékonyabb politikai szereplők maradtak a legtöbb volt köztársaságban. A déli terület nyolc köztársasága közül ötöt (Azerbajdzsán, Grúzia, Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) volt kommunista első titkárok vezettek vagy vezetnek.

Nemcsak az államépítés, de a nemzet építése is napirendben van ezekben az országokban. Az első változat szerint a Szovjetunió bukásának magyarázataként azt is számításba kell venni, hogy egységes és öntudatos államok emelkedtek ki az évtizedes – ha nem évszázados – elnyomásból, hogy kifejezésre juttassák természetes, régóta titkolt vágyukat, hogy függetlenek és szuverének legyenek.

A Kaukázus a keresztény és a mohamedán világ érintkezési sávjában található, etnikailag tarka képet mutat, és az ellentéteket az évszázados hagyományok is táplálják.

Történelmileg a régióban mindig is a vallás volt a nézeteltérések alapja. Az örmények keresztények, a grúzok és az oszétok többsége ortodox, keresztény (pravoszláv), az észak-kaukázusi népek és az azerbajdzsánok muzulmánok.

A Kaukázus jelenleg etnikai szempontból az egyik legtarkább terület a Földön, ráadásul a *válságokra leginkább hajlamos* zóna. Ez nemcsak a sokféle gazdasági és szociális problémával áll összefüggésben, hanem Oroszország nemzetiségi politikájának következményeivel is.

Ebből ered az Azerbajdzsán és Örményország között évtizedek óta tartó területi konfliktus is, a Szovjetunió összeomlását követően az etnikai konfliktusok terjedésében Oroszországnak is tevőleges szerepe volt. Moszkva segítette a szakadár mozgalmakat Hegyi-Karabahban, Abbáziában és Dél-Oszétiában.

Az átlagos magyar újságolvasó 2004. február 19-én szembesült talán először az azeri-örmény konfliktus kézzelfogható következményével, amikor is a média beszámolt arról, hogy a budapesti Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem kollégiumában egy azeri vendéghallgató nemzetfélétségből baltával gyakorlatilag lefejezte örmény hallgatótársát. Mindketten valamiféle nyelvi NATO-előkészítő résztvevői voltak.

A tájékozatlanság legfőbb bizonyítéka az a tény is, hogy a Magyar Honvédség, a Honvédelmi Minisztérium és a ZMNE illetékesei között egyetlen olyan sem akadt, aki olvasott volna az örmény–azeri háborúról, a lezárt határról, s arról a gyakorlatilag már fokozhatatlan, egymás iránt érzett gyűlöletről, ami a két népet (és főleg a két, csurig indoktrinált hadsereg tagjait) összeköti. Ezért a két hallgató (mindketten katonatisztek voltak) naponta kerülgette és cukkolta egymást (egy tancsoportba osztották be ugyanis őket), mígnem Ramilnak egyszer csak elszakadt a cernája és kinyírta Gurgent, az egyik örmény csoporttársát...

Ramil Safarov kiadása és elnöki kegyelme pillanatok alatt kiélezte az egyébként is feszült örmény–azeri viszonyt. A magyar kormányzatnak sikerült egy olyan térség ügyeibe avatkoznia, amely máig megoldatlan konfliktusoktól izzik.

(Kik voltak az örmények?) Az indoeurópai nyelvet beszélő örmény nép eredete – a fennmaradt források hiányában – a történelem homályába vész. Szakmai körökben az örmény nép eredetéről számos elmélet, hipotézis forog közszájon. A legelfogadottabb nézet szerint az örmények elei a Kr. e. 12–7. században jelentek meg a mai Örményfennsík területén. Vándorlásuk gyaníthatóan egybeesik az ókori görög történelem sötét korszakával. Az örmény őstörténet kutatói számára is komoly dilemmát jelent, hogy az örmények békés, transzhumáló pásztorkodást folytató vándorlásaikkal foglalták el, vagy pedig erőszakos hódítással szerezték meg a mai örmény területeket. Vita tárgya továbbá, hogy etnikailag homogén népességről van-e szó, vagy több népet magába foglaló törzsszövetségről.

A régészek kétségbevonhatatlan bizonyítékokat találtak arra, hogy Örményország és az Örmény-felföld az emberi civilizáció kezdetei óta lakott. 8000 évvel ezelőtől Kr. e. 1000-ig nyílhegyeket, baltákat és késeket készítettek itt rézből, bronzból majd vasból és kereskedtek vele a környező vidékekkel, ahol ezek a fémek sokkal nehezebben voltak hozzáférhetők. Talán Örményország a sumer feljegyzésekben említett Aratta (Ararát, lásd Enmerkar és Aratta ura), bár ezt kevesen támogatják, inkább Dél-Irán, vagy Elám bizonyos térségeit valószínűsítik.

A bronzkorban hettiták és hurrik portyáztak erre, a történelmi Örményország délnyugati részén. Hajasa-Azzi (Kr. e. 1500–1200) nem nyúlt el a mai Örményországig, bár az örmény etnogenezisben nagy szerepe volt. A Kr. e. 12. századtól a hajok alkották a

népesség többségét, akik a moszkhoszok (*mušhik*) vándorlása után, velük keveredve a kartvéli népeket hozták létre. A Kr. e. 9. századtól Urartu erősítette meg átmenetileg hatalmát az Örmény-felföldön. Minden előbb említett nép és törzs részt vett az örmény nép etnogenézisében, a hajok révén erős a rokonság a grúzokkal. A modern Örményország fővárosát, Jerevánt Kr. e. 782-ben alapította I. Argisti urartui király. Erebuni vagy Eribuni néven.

Az Ararát arról nevezetes, hogy a Biblia szerint az özönvíz után ott feneklett meg Noé bárkája. Ez a csodálatos hegyvidék egy több ezer éves nép vérvivataros történetének a tanúja. Az Ararát az örmények nemzeti jelképe. Örményország, az egzotikus Arménia története nem más, mint szakadatlan harcok sora a létért, a fennmaradásért. S miközben a szerencsétlen sorsú országon a mindenkori szomszédok, a térség nagyhatalmai osztozkodtak, népe lassan fogyott, szétszóródott a világban.

A legenda szerint Hajk, az örmények ősapja, Noé dédunokája volt, aki fiával, Armennel és nemzetségével Babilóniából északra menekülve az Ararát hegy lábánál telepedett le. Choreni Mózes, a neves krónikás az 5. században írt így örmény nép származásáról Arménia története című munkájában. Valójában az örmény fennsík egyike volt azoknak a területeknek, ahol kifejlődött az emberi civilizáció. Az örmények ősei minden bizonnyal az Urartu Birodalom északi részén elterülő Hajasza lakói voltak. Talán ezért is nevezik országukat mindmáig Hajasztánnak. Létezésükről a Kr. e. II. évezredből származó hettita feliratok adnak először hírt.

A jelenleg elfogadott kutatások szerint az örmény népesség több indoeurópai és kaukázusi nép keveredéséből született. Ezek közül a komponensek közül fontos szerep jutott osztályrészül az indoeurópai nyelvközösség úgynevezett balkáni ágának. Így gyakorta hozzák genetikai összefüggésbe az örményeket az ókori hellénekkel, trákokkal, dákokkal és a frígekkel. Sőt egyáltalán nem zárható ki, hogy az örmény nép etnogenézisében nagy szerepet játszott a balkáni nyelvcsoporthoz a Kis-Ázsiába vándorolt ága. A másik fontos komponens lehetett az örmények etnogenézisében a szintén indoeurópai hettita elem. Feltételezhető, hogy az örmények elődei a hettita utódállamok népességével is keveredtek. Harmadik fontos elem az árja vagy az iráni népek közössége volt. Jóllehet az örmény kutatók erősen kételkednek az iráni elemeknek az örmény nyelv keletkezésében való részvételében, de nem is zárják ki. Mindenesetre az iráni elem megjelenésével az örmények körében egy több mint háromezer éves együttélés vette kezdetét, amely jócskán rányomta bélyegét az örmény történelem és kultúra fejlődésére.

A Kr. e. 9. századból ránk maradt asszír feliratok Urartu néven megemlítenek egy mesés és rejtélyes királyságot az Örményfelföldön. Alapítójaként az örmény történelmi hagyomány Aramot, a legendás nemzeti hőst tiszteli. A helyi törzsek szövetségére épülő Urartu fénykora a Kr. e. 810 és 733 közötti időszakra tehető, ezután hanyatlásnak indult, majd 625 és 584 között teljesen elenyészett. Történészek szerint a perzsák által a Kr. e. 6. században először „armennek” nevezett örmények a frígekkel együtt Kr. e. 700 körül nyugatról érkeztek erre a területre – valószínűleg a Balkánról –, s a trák-fríg törzsek egyik ágát alkották. Királyaik és fejedelmeik alatt évszázadokon át önálló államban éltek. Nagy Tigrán uralkodása idején (Kr. e. 95 és 55 között) területe a Kaszpi-tótól Egyiptom határáig, a Kaukázustól a perzsi Hamadán városáig terjedt. Világosító Szent Gergely hittérítő munkálkodása nyomán Örményországban Kr. u. 301-ben – még a rómaiak előtt elsőként – államvallássá tették a kereszténységet. 400 körül megalkották az örmény ábécét.

IV. Tiridatész (298–324) volt az a király, aki krisztianizálta népét, áttérése 10 évvel megelőzte a római birodalomban Galerius türelmi rendeletét és 36 évvel Nagy Konstantin megkeresztelkedését.

Az örmény állam kialakulásának folyamata a Kr. e. 6. századra fejeződött be. Az első ismert örmény állam élén a Jervanida-dinasztia állt. Fővárosa a korábbi urartui főváros, Van volt. Arménia azonban a perzsa birodalom szomszédságában nem volt biztonságban, hamarosan függő helyzetbe került. Maga az Arménia elnevezés is először a hódító perzsa király, Dareiosz ékirásos sziklafeliratán fordul elő a legyőzött és behódoltatott országok sorában. A perzsákkal küzdő örmény királyok harcát ősi történeti mondák örökítik meg. A szoros történeti kapcsolat Nagy Sándor hódításai után meglazul. A Kr. e. 189-ben új dinasztiát alapító Artasesz megkezdi az örmények lakta területek egyesítését. Művét unokája, Nagy Tigran nemcsak befejezi, hanem Arméniát nagyhatalommá teszi. A Földközi-, a Fekete- és a Kaszpi-tenger között elterülő birodalmának új fővárost építtetett, az Észak-Mezopotámiában lévő Tigranakertet.

Ám Nagy-Arménia földrajzi helyzete nem kedvező, mégiscsak ütközőállam a római és a parthus birodalom között. Stratégiai jelentősége miatt nem történhetett más, mint hogy élén egymást követték a királyok, a rómaiak kegyeltjei a parthusok pártfogoltjaival váltakoztak. Arménia, a két nagy szomszéd által oly hosszú időn át marcangolt ország Traianus hódítása után rövid időre római provinciává is válik.

Később is a parthus birodalom örökébe lépő szaszanida (iráni) állam Rómával vívott háborúnak tűzfészekként szerepel Arménia. De míg a korábbi századokban az örmények kultúráján mély nyomokat hagyott a perzsa-iráni civilizáció, addig a 4. századtól egyre erősödő vonzalom fűzte őket a Kelet-római Birodalomhoz, Bizánchoz. Ennek fő oka, ahogy említettük, az volt, hogy Arméniában 301-ben, III. Tirdat király uralkodása idején – elsőként a világon – államvallás lett a kereszténység. A lakosság ismét Irán- és Róma-pártiakra szakadt, ami az ország kettéosztásához vezetett. Nagyobbik, keleti része 387-ben Iránhoz került, míg nyugati fele Bizánc birtoka lett.

Ám az örmények nem asszimilálódtak egyik birodalomban sem. Mintha az évszázadok harcai megedzettek volna őket, s a kelet–nyugat közötti kereskedelem lebonyolításában egyre nagyobb szerepet vállalva különös képességekre tettek szert a különböző kultúrák átvételére és terjesztésére. A függetlenség és a nemzeti kultúra védelmében rendkívül nagy szerepe volt a Meszrop Mastoc tudós szerzetes által 396-ban megalkotott örmény ábécének. Az azóta is szinte változatlan, 36 betűs ábécé az addig használt görög és arameus írást váltotta fel. Az örmény írás kialakítását anyanyelvi iskolák alapítása és a tudományok felvirágzása követte. Az 5. században élt krónikásukat, Choreni Mózest a Közel-Kelet Hérodotoszának tekintették. A 7. században élt Arménia egyik legnagyobb természettudósa, Ananiasz Sirakad, aki tudományos magyarázatát adta a nap- és holdfogyatkozásoknak.

A perzsák ugyan helytartót ültettek az ország élére, de belső életébe nem kívántak beleszólni. Az örmény főnemesek, a nachararok privilégiumaikat megtarthatták. Ellenben a nagykirály vazallusaiként kötelesek voltak a perzsák oldalán hadba vonulni. Amikor az 5. század közepén az addig türelmes perzsa politikát egy iranizálási kísérlet váltotta fel és a kereszténység helyett a mazdaizmus vallását kívánták bevezetni, elementáris erejű felkelés tört ki. A Mamikonian család által vezetett mozgalom a hunok által is gyengített Iránt végül meghátrálásra készítette.

(Örményország a középkorban) Bár 591-ben Bizánc és Irán másodszor is felosztja Örményország területét, a perzsák örökébe hamarosan arabok lépnek. Az iszlám terjeszkedésével gyökeresen megváltozott a Közel-Kelet politikai helyzete. Az arabok könnyű szerrel legyőzték a bizánci háborúkban teljesen kimerült perzsákat, majd 636-ban Kadsziánál vereséget mértek a Hérakleitosz császár által vezetett bizánci seregekre is. 640 körül az

arabok betörték Örményországba: Dvinben az addigi perzsa helytartót – aki voltaképpen született örmény nemes volt –, a *marzpant* az arab emír váltotta fel. Így született meg Arminiya tartomány, amely a korábbi Szászánida Örményország (Perszarmenia) területét foglalta magában. Az arab adminisztráció kiépülése után azonnal megindult az egész lakosság iszlám hitre való áttérítése. Amíg perzsa földön szinte az egész lakosságot sikerült megtéríteni, addig Örményországban a lakosság a fokozódó nyomás ellenére javarészt megtartotta keresztény hitét. Az arab kultúrával szembeni ellenállás abban is megmutatkozott, hogy az örmények – ellentétben a perzsákkal – kevés arab jövevényszót vettek át nyelvükbe. Az arab hódoltság nem hozott békét az örmények számára: a nomád kazárok időnként betörték az ország területére és végigpusztították a vidéket, akárcsak az arab seregek ellenhadjáratai. Arménia nagyobbik része 652-ben az arab érdekszférába kerül. A valamikor virágzó ország teljesen lepusztul, az előkelők egy része Bizáncban keres menedéket. Az örmények első tömeges kivándorlásának komoly következményei lesznek. Nemcsak a nép vesztette el ezzel természetes vezetőit, de muszlim bevándorlók letelepedésével kisebb arab emirátusok jöttek létre, melyek a későbbi egyesítést nehezítik meg. Mégis Örményországnak egészen egyedülálló politikai berendezkedése volt a Bagdadi kalifátusban. Laza függése tette lehetővé, hogy területén egy sor keresztény fejedelemség maradjon fenn. Az, hogy Arménia egyformán fontos volt Bizánc és a kalifátus számára, most növelte az örmények mozgásterét. A Szaszuni Dávid által híres népi eposzukban is megörökített arabok elleni szent háborút még leverik ugyan, de végül elismerik Arménia függetlenségét, ők maguk ajánlják fel Asot Bagratuninak a koronát, így három évszázad után újból önálló örmény királyság alakulhat.

A Bagratida-dinasztia uralkodói virágzó hűbéri államot hoztak létre, újból fellendült az ipar, a kereskedelem, a városi élet. Új főváros épült, az ezeregy templom városának nevezett Ani. A 9. századra a korabeli világ egyik legszebb és – százezer lakosával – egyik legnagyobb városa ma már a szovjet–török határ mentén fekvő romhalma.

A középkori örmény állam virágkora még két évszázadot sem fogott át. A 11. század elején belső széttagolódás készíti elő a külső behatolást. Bizánc beavatkozása az örmény hadsereg felosztását vonja maga után. A népek országútján pedig a szeldzsuk–törökök érkeztek éppen: 1048-ban megkezdik Örményország előzónlését, 1064-ben már a főváros, Ani is elesik. Végül 1071-ben – a bizánci hadsereg katasztrofális vereségével és magának a császárnak a fogságba esésével végződő manikerti csata után – egész Arménia területe a szeldzsukok kezére kerül.

1045-ben a Bizánci Birodalom meghódította a Bagratida Örményországot. Más örmény államok is bizánci ellenőrzés alá kerültek. A bizánci uralom rövid életű volt, 1071-ben a manzikerti csatában a szeldzsuk törökök megverték Bizáncot és meghódították Örményországot, létrehozták a Szeldzsuk Birodalmat. Hozzá tartozóinak meggyilkolása után a halál vagy szolgaság elől menekült II. Gagik, Ani királya, akit az örmények Roupennnek neveznek. Alattvalói egy részével behúzódott a Taurus hegységbe, azután pedig Kilikiába, Tarsusba ment. Az ottani bizánci kormányzó elismerte őt Kis-Örményország (Kilikia) királyának, amit ez az aktus hozott létre.

A korai 1100-as években egy, a Zakarid nemesi családból származó örmény herceg félfüggetlen örmény fejedelemséget hozott létre Észak- és Kelet-Örményországban, ez a zakarida Örményország. Az Orbelian arisztokrata család a zakaridák mellett osztozott a hatalomban az ország sok részén.

Hamarosan a szeldzsuk birodalom is megindult az összeomlás felé, de hatása minden eddigi hódításánál pusztítóbb volt. Az örmények tömegei menekültek el és szóródtak szét Kis-Ázsiában és Európában, megteremtve ezzel a többé meg nem szűnő diaszpórát.

Kis-Ázsiában, a Földközi-tenger menti Kilikiában örmény királyság is alakult. Ez az ún. Kis-Örményország 1375-ig megőrizte függetlenségét.

Az örmény területeket 1220–36 között mongol invázió érte. Az ország a nagykán vazallus állama lett, bár függetlenségét bizonyos mértékig megőrizhette, vallását megtarthatta, a mongol és az örmény nemesség szívélyes kapcsolatot tartott. Sőt, a mongol birodalom részévé vált Örményország nagyobb szerephez jutott a nemzetközi kereskedelem lebonyolításában, s ez a gazdaságra kedvező hatást gyakorolt. Mégis, a túlságosan súlyos adók, a különböző nomád törzsek garázdálkodásai megroppantják Örményországot, amelyre a végső csapást az utolsó nagy ázsiai hódító, Timur (Tamerlán) méri. A gondokat tetézte, hogy a nomád életmódot folytató hódítók a letelepült örményekhez való hozzáállása tönkretette az ország gazdaságát. A földművesekre legalább tízféle adónemet vetettek ki, amelyet könyörtelenül behajtottak. A lakosság azonban hiába vetett gabonát, az állattartó mongolok jószágai szabályosan lelegették vagy letaposták a termést. A katonák kivágták a gyümölcsfákat, s tüzelőnek használták, amely a korabeli örmény jog szerint főbenjáró bűnnek számított.

A mongolok hódoltsága folytán az örmény lakosság jelentős része észak felé, a Krím félszigetre menekült, s alapított kolóniákat, míg másik részük Kilikiába költözött. A mongol urak csak hatalmuk vége felé látták be adópolitikájuk hibáját, s később mérsékeltek a terheket. Ráadásul az Aranyhorda és az Ilkhanida kánok között kitört háborúk felgyorsították Örményország elnéptelenedését, s helyükre nomád muszlim népességet telepítettek.

Az Ilkhanida kánság kapcsolatba került a kilikia Örményországgal is, akik behódoltak a mongoloknak. Ezért ugyan a kilikia örmények megkapták a jogot, hogy szabadon kereskedjenek a birodalomban, de részt kellett venniük a hadjáratokban az Aranyhorda és a mamelukok ellen.

(A türkmén fejedelmek és Timur kora: 15. század) Az utolsó Ilkhanida kán, *Abu Szajd* halála után (1335) a perzsiai mongol urak birodalma felbomlott, s a birodalom egymással hadakozó emírek, tartományurak területévé vált. Örményország területén a korábbi Ilkhanida-alattvalók közül két nomád muszlim (türkmén) törzscsoportosulás emelkedett ki, a Fehér Ürü (*Ak-kojunlu*), és a „Fekete Ürü” (*Kara-kojunlu*), amely egymással viaskodott a kis-ázsiai területek feletti uralomért. Diyarbekirben (örményül Tigranakertben) székelő „Fehér Ürüt” vezető Uzun Hasszán szultán idején (1453–1478) az oszmán-törökök már megvetették lábukat, nemcsak Kis-Ázsiában, hanem a Balkán-félszigeten is. Majd 1453-ben elesett Bizánc székvérosa, Konstantinápoly is. Így magában a „Fehér Ürü” vezetőjében az európai uralkodók az oszmántörökök elleni szövetségest látták, s így nem véletlen, hogy nyugatról megindult az állandó követjárás Diyarbekirbe. Ennek okán Uzun Hasszánnal Mátyás király (uralkodott: 1458–1490) is felvette a kapcsolatot, hogy rávegye a törzsszövetség vezetőjét egy oszmán-törökök elleni hadjáratra. A szultán nomád lovas harcmodora azonban semmit sem ért a modern tűzfegyverekkel rendelkező oszmán haderő ellen; hadjárata megsemmisítő katonai vereséggel végződött 1478-ban.

Örményországban az egymással hadakozó helyi türkmén emíreknél sokkalta nagyobb pusztítást végzett a két mongol utódlam, az Aranyhorda és Csagatáj-ulusz nagyhatalmi vetélkedése. Tokhtamis kán 1385-ben érvényesíteni akarta az Aranyhorda igényét az egész Kaukázusban, mivel a nagy mongol hódítások idején Batu kán fennhatósága, tehát az Aranyhorda, alá tartozott. Seregével betört a Kaukázusontúli területekre, s egészen Tabrizig pusztította a vidéket. Ugyanakkor ezt nem nézte jó szemmel a Csagatáj-ulusz sem. Timur Lenk (Sánta Timur) hatalmas hadsereggel vonult fel az Aranyhorda csapatai ellen. Tokhtamis kán sietve visszavonult. Timur Lenk pedig 1386-ban kezdődő hadmű-

veleteiben több alkalommal végigpusztította Örményországot, mint Aranyhordához tartozó területet: a hadjáratoknak áldozatul estek Taron, Nakhidzseván, Van, Vaszpurikan, továbbá ekkor pusztult el véglegesen Ani, a korábbi főváros is. A sorozatos katonai akcióknak Timur Lenk 1405-ben bekövetkezett hirtelen halála vetett véget. A sorozatosan ismétlődő hadjáratok még inkább átrajzolták a korabeli Örményország etnikai térképét. A megmaradt örmény lakosság a kelet-európai (elsősorban a krími, a lengyelországi és moldvai) kolóniákban telepedett le, illetve másik részük az Égei-tenger partján, illetve a Balkán-félszigeten talált új hazát. Az elvándorolt lakosság helyére muszlim vallású elemeket telepítettek, amely tendencia már a 13. század végétől kezdve csak erősödött Örményországban. Mindezek ellenére az örmény kultúra nem indult hanyatlásnak, mivel a fő hadi útvonalaktól távol eső területeken, a keleti tartományokban (mint például Karabagban), a kolostorokban tovább folyt az élet. A türkmén korszakban működött Kelet-Örményországban a híres akadémia Tathevban (1331–1415), amely rövid fennállása idején jelentős tudós generációt tudott kinevelni, ápolva a már csak egyházi körökben virágzó örmény kultúrát.

(Szafavidák) Amikor Timur Lenk 1405-ben meghalt, a térségben újra átrendeződtek a hatalmi viszonyok. 1410-től létrejött a hatalmas Garagojunlu állam, amely kiterjedt a mai Kelet-Törökország, Észak-Irak és Észak-Írán továbbá a Dél-Kaukázusi országok: Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán vidékére is. Tőlük vette át a hatalmat az Akgojunlu dinasztia, akik 1501-ig tudták megőrizni uralmukat a hatalmas térségben.

Tőlük Iszmail Hataji-sah (1502–1524) hódította el a területeket, aki megalapította a Szafavida-dinasztiát, amely olyan erős volt, hogy túlszárnyalta hódításaival még az oszmánokat is, hiszen birodalmuk határa a Szir-darjától az Eufráteszig ért. Az új dinasztia egyesítette az azerbajdzsánokat és Tebriz ismét fővárosi rangot kapott. Az új birodalommal az oszmánellenes nyugat-európai hatalmak felvették a kapcsolatot, az volt a céljuk, hogy kétfrontos háborúba kényszerítik a törököket és azzal lelassíthatták volna azok európai terjeszkedését. Az európai hatalmaknak másik, nem titkolt célja az volt, hogy megszerezzék a gazdag kereskedelmi útvonalak ellenőrzési jogát és gyarmatosítsák a vidéket. Talán ezen hódítói szándéknak volt köszönhető, hogy nem alakult ki szoros együttműködés a Szafavidákkal. Amikor az Atlanti-óceánnál kialakították a tengeri kereskedelmi utakat és azon keresztül eljutottak a Távol-Keletre, akkor a nyugati hatalmak már nem tartották fontosnak a Kaukázus-menti államokkal a szövetséget.

Talán már nem is lehet meglepetés, hogy vallási okok is hozzájárultak ahhoz, hogy a két régi ellenség, két ismét terjeszkedő nagyhatalom között örülődik Örményország. Előbb 1555-ben, majd újabb háború után 1639-ben osztották fel területét, immár végérvényesen. Örményország keleti részei perzsa fennhatóság alá, sokkal nagyobb középső és nyugati területei török uralom alá kerültek. Az örményeknek – különösen az oszmán birodalomban – mostoha sors jutott osztályrészül, hitetlen gyaurokként életük és munkájuk sohasem lehetett biztonságban. Örményország földje pusztult, kultúrája elsősorban külföldön, a diaszpórában fejlődött. Az első örmény nyelvű nyomdát Velencében alapították 1512-ben, az első örmény nyelvű térképet Amszterdamban nyomták 1694-ben, míg az első örmény újság az indiai Madraszban jelent meg 1794-ben.

(Az orosz–iráni háborúk szerepe a kaukázusi országok (Grúzia, Örményország, és Azerbajdzsán) felosztásában) A következőkben a háború okait nézzük meg. A Szafavida dinasztia (1502–1524) bukása és ezt követően Iránban uralkodó anarchia, társadalmi és gazdasági káosz, valamint hatalmi törekvések lehetőséget nyújtottak az angoloknak arra,

hogy támaszpontokat szerezzenek az ország területén. Ez egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy erősítse Angliát abban a cári Oroszország ellen folyó pozícióharcban, amely két évszázadon keresztül Irán történelmének és sorsának meghatározó tényezőjévé vált. Ekkor tehát – nagyjából a 18. század közepére – megalapozódik az angolok kiváltságos helyzete Iránban. Az adott időszakban ennek még igen komoly korlátai vannak, Irán egészének gazdasági és politikai életére.

Az angolok és oroszok helyzetét megkönnyítette az akkori iráni állam legfejlettebb – és egyben nemzetiségi – területeinek, az ún. kaukázusontúli grúz, örmény és azerbajdzsán vidékeknek a forrongó helyzete.

Ami a kaukázusontúli, gazdaságilag és kulturálisan legfejlettebb területeket illeti: a grúzok, örmények és azerbajdzsánok a felkelések egész sorát szervezték afsar törzsből származó Nadir és szövetségeseinek uralma ellen. Így ezeknek a területeknek feudális vezető rétege a cári hatalom kibontakozó déli irányú orientációjának természetes szövetségesevé vált.

Az 1800-as évek elejétől kezdve Irán egy hármasság gyarmatosító konfliktus tárgya. Ennek aktív résztvevői: Anglia, Franciaország és a cári Oroszország. Történelmi távlatban azonban Franciaország szerepe csak ideiglenes és másodrendű volt. Az alapvető konfliktus Anglia és a cárok Oroszországának hatalmi törekvései között bontakozott ki.

Napóleon stratégiai álmai között szerepelt India meghódításának terve, és Iránt az ehhez szükséges felvonulási területnek tekintette. Ez természetesen az angolok ellenállásába ütközött, és a két hatalom ügynökei bonyolult intrikákkal terhes pozícióharcot vívtak a Szafavidákat követően hatalomra jutott Kadzsar-dinasztia kegyeiért.

A Kadzsarok magatartását az angol–francia pozícióharc első szakaszában az határozta meg, hogy a cári Oroszország kiterjesztette befolyását Grúziára, amely más kaukázusontúli területekkel együtt már emberöltők óta igyekezett szabadulni az iráni hatalomtól. A Kadzsar-császárok Grúzia visszahódítására törekedtek, s a franciák voltak az elsők, akik felismerték, hogy ez alapja lehet egy francia–iráni szövetségnek.

Mindez azonban csak epizód volt. Nem utolsósorban azért, mert a cári Oroszországnak stratégiai – ha úgy tetszik: geopolitikai – helyzete annyira előnyös volt Iránnal szemben, hogy azt a francia szövetség nem ellensúlyozhatta.

Napóleon és a cár között 1807-ben kötött meg a tilsi béke, amelyet többek között az a szándék is diktált, hogy egyengessék az utat az India ellen irányuló közös francia–orosz terv felújítása előtt. Az, hogy a tilsi béke és a részben oroszellenes francia–iráni paktum ugyanabban az esztendőben született, jelzi a napóleoni politika határozatlanságát ebben a kérdésben.

Végso soron tehát a francia szövetség nem szilárdíthatta meg a Kadzsar sah pozícióit a cárral szemben. Az iráni seregek tovább kísérleteztek Grúzia visszaszerzésével, de sorozatos vereségek után 1813-ban a gulisztáni (1804–1813) békével kénytelen-kelletlen belenyugodtak Grúzia elvesztésébe. Emellett átengedték a cári Oroszországnak Azerbajdzsán északi részét és a cárok monopoljogot kaptak hadiflotta fenntartására a Kaszpi-tengeren.

Ily módon az adott időpontban az erőviszonyok realitása viszonylag gyorsan kikapcsolta a játszámából Franciaországot, a sah veresége pedig meglehetősen fájdalmas csapás volt a távolabbi angol stratégiai tervekre. Anglia ugyanis az indiai út biztosításának ürügyén már ekkor – jóval az olaj felbukkanása előtt – Irán felhasználásával igyekezett befolyása alá vonni a Kaszpi-tenger medencéjét.

London ezért az 1813-ban megkötött orosz–iráni békeszerződésre egy új angol–iráni szerződéssel reagált. A megállapodás lehetőséget nyújtott az angoloknak arra, hogy rend-

szeres fegyverszállítványokat és kiképző tiszteket küldjenek Iránba, arzenált létesítsenek az ország északi részén levő Tabriz városában, s egyben kötelezte az iráni uralkodót, hogy tekintse semmissnek minden olyan szerződést, amelyet „Anglia ellenségeivel” kötött.

Irán modern történelmében 1813–1814 meghatározó jelentőségű két esztendő. Ekkor bontakozik ki a cári Oroszország és Anglia pozícióharca, amely pozícióharc nélkül tartott az első világháború végéig és a cári rezsim pusztulásáig. Más körülmények között, gyökeresen más érdekből – és ennek megfelelően teljesen más értékelést követelve – a Szovjetunió és Anglia között egészen 1946–1947-ig folytatódtak az Iránnal kapcsolatos érdek-összeütközéseik.

Ennek a konfrontációnak az első erőpróbája – mindenekelőtt a felhasznált iráni erő gyengesége és a cári Oroszország kedvező stratégiai pozíciói következtében – az angolok kudarcával végződött. Az Iránba küldött brit tanácsadók tíz évvel a szerződés megkötése után úgy vélték, hogy az általuk megszervezett iráni csapatok már a siker reményében vehetik fel a harcot, megszerezhetik Grúziát és megnyithatják az angol érdekeltségek számára a Kaszpi-tenger medencéjét. Ezt úgy „fordították le” az iráni politika nyelvére, hogy a síita főpapság 1826 elején „szent háborút” hirdetett Oroszország ellen. A széthullófélben levő ország hadserege azonban még angol segítséggel sem volt képes átgondolt hadműveletekre, támadása néhány hónap alatt összeomlott, majd az elmentáadásba lendülő cári seregek dél felé nyomulva még Tabriz városát is elfoglalták.

A Turkmancsaj városában megkötött békeegyezmény (1826–1828) Oroszországhoz csatolta Örményországot és megerősítette a cári befolyást Iránban. (Az angol ügynökök közvetlen válasza az volt, hogy a főpapság tudtával és támogatásával fanatizált oroszellenes síita szervezeteket hoztak létre. Az egyik csoport emberei megrohanták az orosz követséget és felkoncolták a nagykövetet – aki éppen nem a cári politika megtestesítője volt: Gribojedov, az orosz irodalom és a dekabrista mozgalom egyik kiválósága. Feltehetően ez is szerepet játszott abban, hogy Pétervár semmiféle megtorló intézkedést nem alkalmazott.)

Bebizonyosodott tehát, hogy a cári Oroszország a földrajzi realitások miatt és a kaukázusi népek mozgalmainak függetlenségi törekvései nyomán létrejött helyzetben rendelkezik bizonyos erőpozíciókkal. Ugyanakkor ennek határt szabott a cári Oroszország viszonylagos politikai és gazdasági elmaradottsága a korszak kiemelkedő hegemon hatalmával, Angliával szemben.

Így a 19. század elején új hódító jelenik meg a láthatáron, amely az örményekben a felszabadulás reményét kelti. Az orosz–perzsa háború során, 1827. október elsején orosz csapatok örmény önkéntesekkel együtt foglalják el az eriváni erődöt. Kelet-Örményország a hanyatló Perzsiától a növekvő orosz birodalomhoz került. Paskievics orosz tábornok még a Török-Örményországban fekvő Erzerum városát is elfoglalja, de az oroszoknak a további térnyerésre még ötven évet várnuk kell. Az 1877–78-as orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békével újabb örmény területek kerülnek a cári Oroszország birtokába. Azonban 1878-ban az orosz térnyerést akadályozni akaró európai hatalmak jelentős örmény területeket hagynak török kézen. A dokumentum záradékának 61. pontja kimondja, hogy az Oszmán Birodalom megmaradt örmény területein reformokat kell bevezetni és azok végrehajtásáról az európai hatalmakat folyamatosan tájékoztatni kell. A reformok azonban elmaradtak, s az egykori önálló Arménia területén a szultán ezután az orosz cárral osztozkodott.

(Az örmények helyzete az Oszmán Birodalomban) Az Oszmán Birodalom és az örmények kapcsolatát általában csak az 1915. évi tragédia fényében szokás megítélni. Erről a maga helyén feltétlenül beszélni is fogunk, azonban az örmények és a birodalom

kapcsolatát nem csak ez jellemezte. Eleve külön kell választanunk az isztambuli és az anatóliai örménység sorsát. Az anatóliai örménység a törökökkel, mint hódítókkal találkozt, s kénytelen volt elviselni a meghódított életének minden nehézségét. Ezzel szemben az isztambuli örménység a török szultánok telepítési politikájának nyomán került az Aranyszarv-öböl partjára, s itt különféle kiváltságokat kapott. Nem véletlenül. A szultánok tudatos politikája volt, hogy a birodalom nemzetiségeit szívesen versenyeztette egymással. A birodalomban a görög egyházi és kereskedelmi elit pozíciói erősek maradtak Konstantinápoly török kézre kerülése (1453) után is, sőt a balkáni ortodoxoknak a görög pátriárka joghatósága alá rendelésével helyzetük alkalmasint még erősödött is. Sakkban tartásukra kapóra jöttek a Hispániából kiűzött zsidók és a görögök régi vetélytársainak számító örmények. Ők természetesen nemcsak a görögök, de egymás versenytársaivá is lettek.

A vallási alapokon nyugvó oszmán jogrendszerben az örményekre (mint dhimmikre, a görögökkel, zsidókkal és más etnikai és vallási kisebbségekkel együtt) más törvények vonatkoztak, mint a muszlimokra. Külön bírói testületük volt, bár az olyan ügyek, amelyekben egy muszlim is érintett volt, a saria, az iszlám jog illetékességébe tartoztak. Az örmények fel voltak mentve a katonai szolgálat alól és ehelyett egyfajta mentességi adót, a dzsizját voltak kötelesek fizetni, az iszlám bíróság előtt tett tanúvallomásuk nem volt elfogadható egy muszlim vallomásaival szemben; nem viselhettek fegyvert és keményen megadóztatták őket, bár ők alkották az Oszmán Birodalomban az egyik legnagyobb kisebbséget.

A 19. században új szelek kezdtek fújni az addigra Európa beteg emberévé váló Oszmán Birodalom egén. Korábbi sikertelen kísérletek után II. Mahmud (1808–1839) letörte a birodalomban létrejött feudális kiskirályságokat és leverte az ütőképes haderőből már rég tehetetlen és élődsi renddé vált janicsárságot. Görögország függetlenné válásával (1821–1829) a görögök elvesztették addigi kivételezett helyzetüket a birodalomban, 1828-ban orosz kézre került *Edzsimiacin*, a katolikusok széke is. A cárok így lehetőséget kaptak arra, hogy befolyásolhassák a birodalom örmény kisebbségét. A protestáns és katolikus örmények védelme pedig jó ürügyet biztosított Nagy-Britanniának és Franciaországnak is az örmény ügyekbe avatkozásra, Nagy-Britannia az örmény gregorián egyház híveit is pártfogásába vette. Természetesen ennek is megvolt a maga előzménye. Oroszország először Nagy Péter (1682–1725) uralma alatt ígért támogatást az oszmán uralom alatt élő örményeknek, azonban a szép ígéretek közül nem lett tett. 1768-ban Nagy Katalin cárnő keresett bennük szövetségest a törökök ellen, de amikor az örmények valóban kérték, hogy az Ararátnál állítsanak fel a számukra egy önálló országot, a cárnő ejtette a tervet. 1802-ben Napóleon utasította a konstantinápolyi francia konzult, hogy lépjen fel az örmény katolikusok védelmében.

Az „örmény kérdés” első kiéleződése 1875 és 1878 közé tehető. Ebben az időszakban ért el odáig a török reformok sora, hogy 1876-ban, az iszlám világban elsőként alkotmányt vezessenek be, s megteremtsék egy mégoly kezdetleges parlamentarizmus kereteit is. Ez az alkotmány és parlamentáris rendszer nem volt hosszú életű. II. Abdulhamid szultán (uralkodott: 1876–1909) az 1878. évi vereségre hivatkozva felfüggesztette, s csak 1908-ban állította helyre az ifjútörök forradalom. Az 1878. évi orosz–török háború előszelével érezni lehetett, hogy a birodalom nemzetiségei nem elégednek meg az odáig számukra juttatott jogokkal, hanem szeretnének elszakadni a birodalomtól. A lényegesen kezdetlegesebb viszonyok között élő falusi muszlimok pedig még az odáig megadott jogokat is féltékenyen fogadták. Különösen féltékenyen fogadták az 1860-ban megszervezett, s 1863-ban érvénybe léptetett örmény alkotmányt. Sok kutató ezt tartja az első lépésnek azon az úton, amely az odáig lojális, sőt a leginkább lojális kisebbségnek

tekintett örményeket a birodalomban leginkább gyűlölt kisebbséggé tette. A török közgazgatás, amelyet csak 1864-ben reformáltak meg először, elavult volt, s túlkapásaival gyakran súlyosbította az alárendeltek amúgy sem könnyű helyzetét.

Az 1878. évi orosz–török háborúban a Kelet-Anatóliába törő orosz csapatok már az örmény lakosság egyértelmű szimpátiájával találkoztak. 1878-ban az örmények képviselői bekapcsolódtak a San Stefanó-i és a berlini békekonferenciákba. Oroszország és Nagy-Britannia képviselőinek segítségével elérték, hogy a szultán ígéretet tett az örmény lakosság helyzetének további javítására. Ehelyett azonban fokozódó bizalmatlanság fogadta az örmény lakosságot, akiket az oszmán hivatalosság ezután illojálisnak, s Oroszország potenciális ötödik hadoszlopának tekintett. 1890-ben alakult meg orosz területen az örmények radikális nemzeti mozgalma, a Dasnak, s az 1895-ben szervezte meg első sejtjeit az Oszmán Birodalom területén. A feszültség először 1895–96-ban tört ki a kelet-anatóliai örmények nyílt felkelésében és az utána bekövetkezett véres megtorlásban. Az oszmán hatóságok és az örmények szembenállása mellett állandósult a keresztény örmény parasztok és a muzulmán kurd nomádok ellentéte is. A helyzeten az sem változtatott, hogy 1908-ban győzött az ifjútörök forradalom, és 1909-ben, egy sikertelen ellenforradalmi puccs után a pániszlamista, zsarnoki módszerekkel kormányzó II. Abdulhamid helyett a szelíd lelkű V. Mohamed resad (1909–1918) került a trónra. Az Enver, Talaat és Dzsemál pasák triumvirátusa vezette ifjútörök mozgalom nemcsak a szultánt kezelte bábként, de vad nacionalista álmaiban egy egész Közép-Ázsiáig érő turáni birodalom ábrándját kergette, miközben ellenségeinek tekintette a birodalom kisebbségeit, a muszlimokat éppúgy, mint a nem muszlimokat. Mindezek mellett is megjegyzendő, hogy az 1908. évi fordulat után összeülő oszmán parlamentben 14 megválasztott örmény képviselő is helyet kapott. 1909-ben azonban ismét véres összetűzések zajlottak az örmények és a törökök között Kilikiában (ma *Qukurova*).

Az első világháborúban, a kelet-anatóliai orosz csapatmozgások nyomán előbb a Dasnak fegyveresei lendültek akcióba, hogy elégtételt vegyenek az őket ért sérelmek miatt. Miután az orosz offenzíva megtört, s a törökök visszafoglalták a területet, a török hatóságokon volt a bosszúállás sora. Miközben a birodalom számos városában örményellenes pogromok dühöngtek, elrendelték a kelet-anatóliai örmény lakosság kitelepítését (az isztambuli, libanoni és szíriai örmény diaszpórát ez az intézkedés nem érintette), formálisan azért, hogy az orosz frontot biztosítsák. Valójában azonban azért, hogy örökre megtisztítsák Kelet- és Délkelet-Anatóliát az örményektől. A gyalogmenetben a szíriai sivatagba hajtott örmény lakosság nem bírta a megpróbáltatásokat, s csekély kivétellel elpusztult az úton.

(Az örmény népiértés) A török uralom alatti örményeknek bizonyos autonómiát adtak településeiken és viszonylagos békében éltek a birodalom többi népével, beleértve a törököket. Keresztényként egy szigorúan mohamedán társadalmi rendben az örmények súlyos diszkriminációnak voltak kitéve. Amikor több jogot kezdtek követelni a török államtól, II. Abdul-Hamid szultán válaszul tömegmészárlásokat szervezett az örmények ellen. 1894 és 1896 között különböző becslések szerint 80 000-300 000 ember pusztult el. Ezt nevezik – a szultán neve után – hamidi mészárlásnak, és ő a „véres szultán” csúfnevet kapta a világban.

Az Oszmán Birodalom összeomlásának a kezdete az ifjútörök forradalom volt 1908-ban, amely megdöntötte Hamid szultán trónját. Az örmények annak is örültek, hogy az Egység és Haladás Bizottsága másodosztályú státust biztosított nekik. Az örmény reformok részeként 1914-ben a velük kapcsolatos kérdések megoldására főfelügyelőt neveztek ki.

1908-ban az Oszmán Birodalom egy világi mozgalom, „az alkotmányos s parlamentáris hatalom” visszaállítását célul kitűző ifjútörökök irányítása alá került. A mozgalom hatalomra kerülését a birodalom vallási kisebbségei örömmel fogadták. 1909-ben, amikor a kialakuló ifjútörök kormány szétszakadt, II. Abdul-Hamid egy populista lépéssel elnyerte az iszlamisták támogatását, és rövid időre visszaszerezte a szultáni hatalmat. Az ezt követő adani vérengzésben harmincezer örményt mészároltak le. Amikor két amerikai születésű misszionárius is meghalt a vérengzésben, az oszmán hatóságok azt állították, hogy az örmények ölték meg őket, amikor azok „*segítettek eloltani egy török özvegyasszony égő házát*”. Ezt később cáfolta egy örmény pap, aki tanúja volt a gyilkosságoknak, az ő elmondása szerint a misszionáriusokat „*a muszlimok*” ölték meg.

Az első világháború kitörésekor mintegy kétmillió örmény élt az Oszmán Birodalom területén. Az Örmény népirtás, amit a török hivatalos szervek máig nem ismernek el népirtásként, a szultán ellen harcoló ifjútörök mozgalom nevéhez fűződik. Bár az örmények sokszor segítettek a szultán elleni harcukat, 1915 tavaszán az ifjútörökök, fegyveres erők felügyeletével, a keresztény örmény férfiakat munkaszolgálatra hívták be, s ott szisztematikusan megölték őket. A török kormány 1915 és 1918 között lényegében irtóhadjáratot szervezett az örmény kisebbség ellen, amelyet deportálás, vagyonelkobzás, kínzás, tömegmészárlás és éhínség sújtott. A genocídium emléknapja az örmények számára április 24-e. 1915-ben ezen a napon az Ifjú Törökök vezette kormány 200 örmény vezetőt tartóztatott le Isztambulban, és ezzel elkezdődött az örmények elleni megtorlás. A régóta tervezett intézkedések az örmény férfinepesség elgyengítését és megsemmisítését célozták, és csupán az első fejezetét jelentették az örmény genocídiumnak, amely egy darabig titokban folyt. Az áprilisi tömeges letartóztatások a fővárosban viszont ráirányították a figyelmet a népirtásra, hiszen az intézkedések az örmény kisebbség legismertebb személyeit sújtották. A következő napokban még százak jutottak ugyanerre a sorsra. Az elfogottakat anatóliai börtönökbe vitték, és egyszerűen kivégezték. A török hadseregbe besorozott örmény katonákat már korábban lefegyverezték és munkaszolgálatra vezényelték. Az otthon maradtak esetében a férfiakat és a nőket különválasztva koncentrációs táborokba vagy a sivatagba hajtották, ahol éhen haltak, majd javaikat elkobozták. Előfordult várandós nők és gyermekek keresztre feszítése is.

Az előre eltervezett népirtás menete a következőkben foglalható össze:

1914 novemberében az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba a központi hatalmak oldalán: elsőnek Enver pasa hadügyminiszter Oroszország török népek lakta területeit akarta elfoglalni, elsősorban Baku városát, de az orosz csapatoktól megalázó vereséget szenvedett. Enver pasa a vereségért az örményeket okolta, hogy azok az oroszokat támogatták, így okozói lettek a vereségnek. Az örményellenes propaganda egyik kirívó esete lett, hogy 1915. április 24-én Isztambulban összegyűjtöttek közel 250 örmény értelmiségit és valamennyit kivégezték. Ezt tekinthetjük az örmény genocídium kezdetének. Ugyancsak ekkor rendelték el, hogy a török hadseregbe besorozott örményeket szereljék le, és munkás zászlóaljukba helyezték át. Ezeket az embereket az örményellenes drasztikus fellépés idején kivégezték. Még a kormány 1911-ben olyan félkatonai szervezetet állított fel, amely gyorsan mozgósítható rendszeti szervezetként állt a központi hatalom rendelkezésére. Ez lett az örményüldözést „végző” Különleges Szervezet, amelyet 1914-ben börtönből kiengedett bűnözőkkel „töltöttek fel”. Őket nevezte később Vehib pasa, a 3. török hadsereg parancsnoka „az emberi faj mészárosainak”.

1915 májusában Mehmed Talat pasa azt kérte a kormánytól, hogy telepítsék ki az örményeket Anatóliából a szíriai Deir ez-Zor város közelében levő sivatagba. Ezt a kormány és a parlament elfogadta, amit a rendelet megjelenése után azonnal meg is kezd-

tek. A hosszú gyalogos menetelésre semmiféle felszerelést és élelmet nem biztosítottak, a menetoszlopokat kísérő katonai alakulatok nemhogy nem védtek meg az örményeket a fosztogató helyi lakosságtól, hanem gyakran maguk is részt vettek a fosztogatásban és a nők megerőszakolásában. A kormány 25 nagyobb ideiglenes koncentrációs tábort szervezett, ahová a teljesen legyengült embereket helyezték el, néhány nap múlva valamennyi meghalt. De a túlélőket is megmérgezték, vízbe fojtották, majd elégették. Az örményellenes török törvény szerint az örmények minden vagyonát (földet, házat, bankbetétet, haszonállatokat, ingóságaitak stb.) elkobzásra és az örményeket kitelepítésre ítélték. A tömegmészárlások kiváltották a világ felháborodását. A központi hatalmak – Németország és a Monarchia – csak mérsékelt hangnemben nyilatkoztak az eseményekről, pedig azóta előkerült dokumentumokból kitűnik, hogy Berlin és Bécs tisztában volt a tömeggyilkosságokkal. A „szövetségi politika” befolyásolta Németország és a Monarchia lagymatag megnyilvánulásait, annak ellenére, hogy katonai tanácsadói sokszor tanúi voltak a mészárlásoknak. A nagyszámú szemtanú beszámolóját a nyugati szövetségesek napilapjai folyamatosan közölték, az oszmán hadsereggel szemben álló brit haderő felderítői révén részletes információkkal rendelkeztek. Az orosz hadsereg 1915 májusában koncentrált támadást indított az örmények lakta terület irányába, több örmény ellenállási központot felszabadított.

A nemzetközi felháborodás akkora volt, hogy VI. Mehmed szultán feloszlatta az ifjútörökök Egység és Haladás Bizottságát, 130 gyanúsított politikust állított bíróság elé, köztük a genocídiumot kitervelő Tala, Dzsemál és Enver pasákat, akik az eljárás elől külföldre menekültek. (Később az Örmények Forradalmi Szövetsége meggyilkoltatta őket.) A többi bíróság elé állított vádlottat súlyos börtönbüntetésre ítélték. A genocídium áldozatainak száma igen eltérő: a hivatalos török álláspont szerint közel 300 ezer, az örmények másfél és kétfélmillió közötti számot tartanak reálisnak, míg a brit külügyminisztérium kutatásai szerint közel hatszázezer örmény halt meg vagy mészárolták le őket a kitelepítés során csak 1915-ben.

Az örmények lemészárlása azóta is foglalkoztatja a török és az örmény közvéleményt, sőt a különböző világsszervezet (a Népszövetség, az Egyesült Nemzetek Szövetsége stb.) időről időre visszatérve az eseményekre igyekezett a népiirtás vádját érvényesíteni a tagállamok között. A török állam ma is tagadja a népiirtást, az örmények szórványközösségei a világ kormányainál szorgalmazzák a népiirtás hivatalos elismerését. Az elismerés-tagadás nagy vitája ma sem került nyugvópontra a világpolitikai közvéleményében, de magában Törökországban sem. Török értelmiségi körökben, különböző demokratikus napilapokban és folyóiratokban gyakran felizzik a vita, de van példa arra is, hogy egyes lapok megszüntetésében éppen ezek az ellentétek játszottak és játszanak döntő szerepet.

Örmény Demokratikus Köztársaság

Az első világháború vége felé az atrocitások ideiglenesen enyhültek, hogy aztán 1920 és 1923 között újra fellángoljanak. A népiirtás során becslések szerint 1,5-2 millió örmény vesztette életét.

Örményország rövid életű függetlenségét háború, területi viták, Törökországból érkező menekültek tömeges befogadása, járványok és éhínségek jellemezték. Az antant-hatalmak, hogy gyengítsék Törökországot, az új örmény államnak segélyeket adtak és más módon is támogatták.

A győztes antant elhatározta a Török Birodalom felosztását. A sévres-i békeszerződésben (1920. augusztus 10.) a győztes hatalmak elismerték Örményországot és területeket csatoltak hozzá. Ezt hívják „Wilsoni Örményországnak”, az Egyesült Államok

akkori elnöke, Woodrow Wilson nyomán. Ezt a békét azonban elvetette a török nemzeti mozgalom és sohasem lépett hatályba. A Musztafa Kemál Atatürk által vezetett mozgalom a béke aláírása miatt eltávolította a szultánt, önmagát nyilvánította Törökország legitím kormányának, a kormány székhelyét Isztambulból Ankarába helyezte. Mindezek következtében felvetődött, hogy Örményország az Egyesült Államok népszövetségi mandátumterülete lehetne. Ebből azonban semmi sem lett.

1920-ban zajlott le a heves török–örmény háború, amely az alexandropoli békével (1920. december 20.) ért véget. A béke következtében Örményország leszerelte majdnem a teljes hadseregét, elvesztette háború előtti területének felét és a teljes wilsoni Örményországot. Egyidejűleg a szovjet 11. hadsereg Grigorij Ordzonikidze vezetésével megszállta Örményországot. Ezt november 29-én Karabanszarajnál (a mai Ijeván) kezdték és december 4-én elérték Jerevánt. Ezzel a rövid életű örmény köztársaság összeomlott.

Szovjet-Örményország

Az Örmény Demokratikus Köztársaságot anektálta Oroszország. Grúziával és Azerbajdzsánnal együtt 1922. március 4-én a Transzkaukázusi Szovjet Szövetségi Köztársaság része lett. Az alekszandropoli béke rendelkezéseit felülírta a karszi szerződés, amelyet Jerevánban ratifikáltak 1922. szeptember 11-én. Törökország elismerte a szovjet fennhatóságot Adzsáriában, Batumi kikötőváros központtal, cserébe szuverenitása alá került Kars, Ardaha, Igdir. Ezek mindegyike korábban Orosz-Örményország része volt.

A Transzkaukázusi Szovjet Szövetségi Köztársaság 1922-től 1936-ig állt fenn, amikor is szétszortták három különálló szovjet szocialista köztársaságra (Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia).

Örményországban viszonylagos stabilitás volt a szovjet uralom alatt. Gyógyszer, élelmiszer és egyéb ellátmány érkezett Moszkvából, a szovjet uralom gyógyírt jelentett a Török Birodalom utolsó éveinek zavarai után. Ez nem vonatkozott az egyházra, amelyet üldöztek a szovjet uralom alatt is. Lenin halála után, amikor Sztálin szerezte meg a hatalmat, újrakezdődött a rettegés időszaka az örmények számára. A Szovjetunióban élő többi kisebbséghez hasonlóan az örmények közül is tízezreket kivégeztek vagy deportáltak a sztálini nagy tisztogatások idején.

A félelem csökkent, amikor 1953-ban Sztálin meghalt, és Nyikita Hruscsov lett a Szovjetunió új vezetője. Gyorsan javult az élet Szovjet-Örményországban is. Az egyház, amely sokat szenvedett Sztálin idejében, 1955-ben, I. Vazgen hivatalba lépésével, újjáéledt.

1967-ben felavatták az örmény népirtás emlékművét Jerevánban, a Hrazdan-szurdok felett. A tragikus események 50. évfordulóján, 1965-ben is tömegtüntetés volt. Az 1980-as években, Gorbacsov idejében, a glasznosztj és a peresztrojka idején, az örmények azok miatt a környezeti károk miatt léptek fel, amelyeket a szovjet időkben épült gyárak okoztak.

Feszültség alakult ki Örményország és Azerbajdzsán között Hegyi-Karabah miatt. Szovjet-Örményország súlyos károkat szenvedett az 1988-as földrengésben. Gorbacsov képtelensége az örmény problémák (különösen Karabah ügyének) megoldására sok örmény illúzióvesztéséhez vezetett, nőtt a vágy a függetlenségre. 1990 májusában létrehozták az Új Örmény Hadsereget, amely a Szovjet Hadseregtől elkülönült védelmi erőként szolgált. Összeütközés tört ki az Új Örmény Hadsereg és a szovjet belbiztonsági csapatok között Jerevánban, amikor az örmények megemlékeztek az Örmény Demokratikus Köztársaság 1918-as megalapításáról. Ót halott volt, amikor a belbizton-

sági csapatok éles lőszerrel lőttek a vasútállomásnál. Tanúk szerint a belügyi csapatok túlzott erőt használtak és szították az összetűzést. Az örmény milicisták és a szovjet csapatok között egy másik tűzharcnak 26 halálos áldozata volt egy, a fővároshoz közeli településen. 1987. március 17-én Örményország, a balti államokhoz, Grúziához és Moldovához hasonlóan, bojkottálta azt a népszavazást, amelyen a szavazók 78%-a egy megreformált Szovjetunió fenntartása mellett szavazott.

(*A karabahi konfliktus története*) Mindmáig megoldatlan területi konfliktusok helyszíne a Dél-Kaukázus, amely térség a Szovjetunió szétesése után több különböző köztársaság határain belül kapta vissza önállóságát. Ha a dél-kaukázusi országokról beszélünk, akkor az 1991. év folyamán függetlenné vált Grúziát/Georgiát, Örményországot és Azerbajdzsánt kell megemlítenünk, illetve Hegyi-Karabahot.

Hegyi-Karabah (örményül Arcah) már az ókorban is élénk kapcsolatot ápolt az ázsiai és európai magas kultúrákkal, találkozási pontok, illetve a jelentős kereskedelmi útvonalak hatósugara révén – például az északi selyemút egyik oldalága gyanánt. Ezzel egyidejűleg azonban a térség, viszonylag korai önálló államiságuk mellett, mindig is a regionális és globális nagyhatalmak és szövetségek (a Római Birodalom, a Perzsa Birodalom / Irán, Bizánc, az Arab Kalifátus, a Mongol Birodalom, az Oszmán Birodalom / Törökország, az Orosz Birodalom / Szovjetunió / Oroszország, a FÁK, a NATO, az USA, az EU, az Eurázsiai Unió stb.) terjeszkedési és ütközőzónájában volt.

Az örmények jelenléte – és demográfiai többsége – Hegyi-Karabahban szintén már az igen korai időszakokban datálható. Kr. e. 180 körül Arcah, a mai Hegyi-Karabahnál nagyobb, a Kura, az Araksz és a Zangezur között elterülő régió, az Örmény Királyság 15 provinciájának egyike lett. A Kr. u. 4. és 5. században Arcah a Perzsa Birodalom fennhatósága alá került, de megőrzött némi autonómiát, csakúgy, mint az Arab Kalifátussal szemben a 7–8. században. A 9. századtól fogva megint csökkent az idegen hatalmak befolyása, és Arcah még az Örmény Királyságon belül is növelni tudta autonómiáját. Az Örmény Királyság 11. századi széthullását követően Arcah maradt az egyetlen olyan régió a hajdanvolt örmény birodalomból, amelyben az örmények egészen az újkorig megszakítás nélkül megőrizték kulturális és politikai autonómiájukat.

Ezt az autonómiát, amely öt örmény fejedelemség szövetségében öltött alakot, először 1747-ben érte komoly támadás, amikor a perzsa Szafavida Birodalom türkmén eredetű uralkodó rétege megszerezte a Karabahi Kánságot és fővárosát, Susit. A terület élére állított kánok messzemenően elnyomó rezsimet vezettek be az örmény népességgel szemben, és egymást érték a felkelések, üldöztetések, éhínségek és kivégzések. Eközben a környező síkságokról nagyszámú muszlim bevándorló települt ide – perzsák, kurdok, lezgek, valamint kaukázusi törökök.

1805-ben Karabah Oroszország protektorátusává vált, majd 1813-ban a gulisztáni békeszerződés keretében került perzsa fennhatóság alól az Orosz Birodalom birtokába. A rákövetkező évtizedekben a csökkenő elnyomás hatására ismét gyarapodásnak indult Hegyi-Karabah örmény lakossága, amihez néhány ezer örmény menekült visszatérése is hozzájárult. Az 1820–1830 közötti hazatelepülési hullám, amelyet sok azerbajdzsáni forrás stratégiai letelepítésként és a muszlimok („*azerbajdzsánok*”) stratégiai kiszorításaként ír le, ezzel együtt sem fő oka annak, hogy az örmény népesség dominál Karabahban, hiszen ez az állapot éppúgy fennállt a karabahi örmények elűzése előtt, mint utána, függetlenül az 1770 és 1820 közötti tömeges muszlim betelepítéstől.

1886-ban Hegyi-Karabah népességének csaknem 90%-át tette ki az örmények aránya, és ez az első világháborúig még növekedhetett is. Az úgynevezett örménytatár háború-

ban (1905–1906) került aztán sor az első közvetlen háborús összecsapásra az örmények és a (mai) azerbajdzsánok között Hegyi-Karabahban, annak fennhatóságáért. A cári birodalom e fejleményeket meglehetősen közönnnyel figyelte, és meghagyta Hegyi-Karabah széttagoltságát a Jelizavetpoli Kormányzóság különböző kerületei között. Az egyes kerületekhez mélyebben fekvő, tehát voltaképpen már nem hegyi-karabahi térségek is tartoztak, amelyek lakossága muszlim többséget mutatott.

1918 májusában, az Orosz Birodalom összeomlása után alapították meg Azerbajdzsán, illetve Örményország köztársaságait, amelyek mindig is igényt formáltak Hegyi-Karabakra. Eközben Nagy-Britannia is mozgósította erőit a Kaukázusban, amelynek délkeleti része brit katonai felügyelet alá került. 1919 elején a britek úgy döntöttek, hogy a párizsi béketárgyalások lezárulásáig Hegyi-Karabah élére az azerbajdzsáni Koszrov Szultanov (Khosrov bey Sultanov, 1879–1947) tábornokot nevezik ki kormányzónak. Ezáltal tovább fokozódtak a problémák, hiszen a pántörök nézeteket valló Szultanov felszította a karabahi örmények ellenállását. A katonai feszültség odáig fajult, hogy 1920 márciusában Hegyi-Karabah fővárosában, Susiban – amely akkoriban mintegy 40 ezer lakosával a harmadik legnagyobb város volt az egész Kaukázusban – több száz örményt mészároltak le. Így lett a szovjet korszakra Susiból szinte kizárólag azerbajdzsánok által lakott település.

Miután szovjetizálták Azerbajdzsánt (1920. május) és Örményországot (1920. decembertől 1921. júniusig), az Orosz Kommunista Párt Kaukázusi Irodája (1921. július 4–5-én autonóm területként Azerbajdzsánhoz csatolta Hegyi-Karabahot, figyelmen kívül hagyva, hogy korábban Baku és Moszkva is azt ígérte az örmény félnek, hogy Hegyi-Karabahot – és Nahicsvánt is – az Örmény SZSZK-nak adja. Végül azonban hatott Törökország nyomása, amely a moszkvai és a karszi szerződésben (1921. március, illetve október) egyebek mellett Szovjet-Azerbajdzsán határainak „megfelelő” meghúzását követelte.

A karabahi örmények soha nem törődtek bele a döntésbe, különösen azért, mert a szovjet népek baráti propagandája ellenére Hegyi-Karabahban változatos módon – kiváltképp a káderpolitika, a letelepedési politika, az infrastruktúra és a kultúrpolitika eszközeivel – diszkriminálták az örményeket. Így nem is csoda, hogy 1989-ig az örmény népességarány megrekedt 75% körül, és a szovjetizálás és a peresztrojka között eltelt időben a lakosság számszerűen is alig növekedett. A peresztrojka eseményei közepette azonban végre elégséges ok, lehetőség és emberanyag mutatkozott arra, hogy tisztázzák és legyőzzék a korábbi félreértéseket.

Az első tüntetések 1988. februárban kezdődtek meg Hegyi-Karabahban, ahol is az Örmény SZSZK-hoz való csatlakozásért vonultak az utcára az emberek, amely egyértelmű volt a Szovjetunió belüli önállósodással. Ezek az akaratnyilvánítások igen rövid idő alatt éles ellenreakciót váltottak ki az azerbajdzsáni fél részéről, és így (újra) eszkalálódhatott a karabahi konfliktus.

1988. február 20-án a Hegyi-Karabah Autonóm Oblaszt (Terület) Tanácsa (NKAO) Sztepanakertben úgy határozott, hogy Bakuba, Jerevánba és Moszkvába is megküldi követelését, miszerint Hegyi-Karabahot az Örmény SZSZK-hoz kell csatolni. Egy héttel később az azerbajdzsáni Szumgait iparvárosában, Bakutól mintegy 30 kilométerre északra, örményellenes pogrom indult. A fellázított azerbajdzsánok jórészt fiatal férfiakból álló csapatai több mint három napon át a legsúlyosabb brutalitással sújtották Szumgait örmény lakosait, korra és nemre való tekintet nélkül. Számptalan embert erőszakoltak, csonkítottak és gyilkoltak meg a nyílt utcán vagy akár a saját lakásában. Az örmény szemtanúk szerint az örmény lakások listáját jó előre összeállították és szét-

osztották a többek között késekkel, fémrudakkal, fejszékkel felfegyverzett csoportok között, ami a pogrom szervezett jellegét támasztja alá. Három napon keresztül a rendőrség és a mentők sem segítettek az áldozatoknak, nemhogy a helyi pártilletékesek felszólították volna honfitársaikat, hogy vessenek véget az erőszaknak. A szovjet hadsereget csak február 29-én vetették be Szumgaitban, a (formális) hadiállapot bevezetése után, és március 1-jére sikerült megfékezni a kialakult helyzetet. A szovjet vezetésnek a hírzárlat feloldását követő hivatalos híradásai és jelentései különböző nemzetiségű áldozatokról szóltak, hogy elleplezzék az erőszak etnopolitikai jellegét.

A szumgaiti pogrom volt a *fordulópont*, illetve a karabahi konfliktus voltaképpen a vízváltója a peresztrojka korszakában. A gyakorlatilag máig tartó feszült állapot, a két nép és két ország közötti konfliktus ettől a ponttól válik komollyá, vagyis onnantól, hogy az azerbajdzsáni etnikumú szovjet-azerbajdzsáni állampolgárok támadtak rá majd ölték meg az ugyanabban az országban élő örmény etnikumú polgártársaikat. A karabahi háború minden eseménye (legyen szó a hodzsali eseményekről, bombázásokról, a tűzszünet óta tartó demarkációs vonalon zajló lövöldözésekről) ettől a ponttól válik élessé.

A gorbacsovi szovjet vezetés éppúgy alkalmatlannak bizonyult kordában tartani a masszív etnopolitikai erőszakot, mint revidéálni a szovjetizálás korából visszamaradt karabahi kérdéssel kapcsolatos problematikus döntéseket. Azerbajdzsán részéről viszont Szumgait óta a Hegyi-Karabahot érintő örmény követeléseket, amelyeket jogi beadványok és békés demonstrációk révén igyekeznek érvényesíteni, Azerbajdzsán-ellenes provokációnak, sőt agresszióknak tekintik. Az örmények körében ugyanakkor Szumgait óta mindegyre erősödött a tudat, hogy nincs visszaút „*a népek békés egymás mellett éléshez*” Szovjet-Azerbajdzsánban, és a túléléshez Hegyi-Karabahnak lényegében el kell szakadnia Azerbajdzsántól. Így tehát 1988-tól 1990 elejéig folytatódott az örmények és azeriek kölcsönös üldöztetése, miközben az azerbajdzsáni örményellenes pogromok sem szüntek meg.

Hegyi-Karabahnban a frontok megmerevedtek. Mindennapossá váltak a zaklatások, blokádok, emberrablások. 1989 elején Hegyi-Karabah élére közvetlen moszkvai különigazgatóság került. A szovjet rezsim továbbra is ragaszkodott ahhoz a képzethez, hogy a Hegyi-Karabahot illető örmény követelések nacionalisták és ezáltal szovjetellenesek. 1990. augusztusban újfent rendkívüli állapotot hirdettek, és gazdasági zárlatot vezettek be, ám így sem sikerült véget vetni a mindkét fél által folytatott gerillaháborúnak. Ehelyett Moszkva 1991 elején hadiállapotot hirdetett Hegyi-Karabahnban, és a szovjet hadseregnek az azerbajdzsáni rendészeti erőkkel összefogva engedélyezte, hogy az úgynevezett „*Gyűrű-hadművelet*” keretében elűzze az örmény lakosságot Észak- és Dél-Karabahból. Ez 1991. áprilistól augusztusig tartott.

A Szovjetunió széthullása után még több fegyver került a konfliktusban érintett felek kezére, és kezdetét vette a nyílt háború. 1991 decemberétől többek között Sztepanakertet, Hegyi-Karabah fővárosát is tűz alá vették az azerbajdzsáni haderő katonái. A háború első szakában Azerbajdzsán volt jelentős fegyverkezési előnyben, hiszen Örményországgal ellentétben náluk lényegesen több szovjet támaszpontot létesítettek, amelyek katonai hátterének zömét lényegében szinte ingyen megörökölte az azeri utódlam.

1992. február és május között az örmény félnek sikerült elfoglalni az azerbajdzsáni hadsereg Sztepanakertet körülölelő erődtámaszpontjait, például Hodzsalit és Susit, és ezzel véget értek Hegyi-Karabah napi rendszerességű bombázásai és blokádjai. E fejlemények belpolitikai válságot robbantottak ki Azerbajdzsánban, amelybe Mutalibov elnök is belebukott. Utóda, Abulfaz Elcsibej 1992 júniusában nagyszabású offenzívát indított Hegyi-Karabah végleges visszafoglalásáért, ám a támadás 1992 őszén szintén elakadt.

Az azerbajdzsáni haderőnek azóta sem sikerült területeket foglalniuk a motiváltabb és időközben fegyver-utánpótlásában is egyenrangúvá vált örmény csapatoktól. Ennek ellenére az azerbajdzsáni vezetés 1992 ősze és 1994 májusa között is rendszeresen megtagadta a fegyverszünet elfogadását, illetve betartását.

A bakui vezetés elzárkózása még 1993 folyamán is jelentős területi veszteségeket eredményezett azerbajdzsáni oldalon, amelyek elsősorban a korábbi Hegyi-Karabah Autonóm Területen túli régiókat is érintették. Az eseményeket különösen ezek a térségek sínylik meg mind a mai napig, hiszen Baku a tárgyalások folytatásának *előfeltételéül* szabja, hogy visszakerüljenek Azerbajdzsán fennhatósága alá, miközben a szóban forgó területeket a mindmáig el nem ismert Hegyi-Karabah Köztársaság (NKR) 2006-os alkotmánya az állam elidegeníthetetlen részeként nevezi meg.

Ezért a nemzetközi békéltető erőfeszítések mindaddig egyetlen jelentősebb sikerének az orosz kezdeményezésre 1994. május 12-én elfogadott fegyverszüneti megállapodás tekinthető, jóllehet jelenleg ennek következetes betart(at)ása is az utópia kategóriájába tartozik.

A karabahi háború (1991–1994) mintegy 40 ezer halálos áldozatot követelt. Több mint egymillió ember vált földönfutóvá: kb. 400 ezer azerbajdzsáni örmény és kb. 650 ezer azerbajdzsáni, akik közül 160 ezren Örményországból, 40 ezren a hajdani NKAO területéről, 450 ezren pedig a környező térségekből menekültek el. Az utóbbi kettő Szovjet-Azerbajdzsán állam részét képezte, ma pedig *de facto* a nem elismert Karabah Köztársasághoz (NKR) tartozik.

Azerbajdzsán mindmáig nem hajlandó elfogadni sem a „*területet az elismerésért és békéért*” megoldást, sem a konföderációs megoldást. Az előbbi a mai Hegyi-Karabah Köztársaság államterületének egy részét vissza-, illetve átadná, amiért cserébe békeszerződés keretében nyilvánítanák ki Hegyi-Karabah függetlenségét, az utóbbi pedig egyazon állam határain belül állítana fel két különálló parlamentet és két rendes hadsereget. A konföderációs terv 2001-ben le is került a tárgyalóasztalról.

Az azeri vezetés egyedül az egységes Azerbajdzsánon belüli, közelebről meghatározatlan autonómiát tekintette lehetséges kompromisszumnak. Azerbajdzsán háborús veresége ellenére is maximalista pozíciót foglalt el, és ragaszkodik Hegyi-Karabah maradéktalan visszatagadásához az azeri állam területébe. Ez a magatartás mindenekelett abban nyilvánul meg, hogy Azerbajdzsán szerint a fegyverkezési versenyben, amelyet az olaj- és gázbevételeiből finanszíroz, illetve Örményország gazdasági és népesedési problémáiban az időfaktor neki dolgozik. Jellemző Arif Junoszov azeri történész 2007-es kijelentése: „*Az örmények azzal számolnak, hogy előbb vagy utóbb a nemzetközi nyilvánosság és az azerbajdzsánok is hozzászoknak majd a fennálló körülményekhez, és el fogják ismerni Karabahot független köztársaságként. Az azerbajdzsánok ezzel szemben azt remélik, hogy az örmények előbb vagy utóbb lemaradnak a versenyfutásban, és megkezdődik Örményország gazdasági hanyatlása, így csak a megfelelő időt kell kivárni. Ha az örmények elég okosak, felmérik a saját magukra leselkedő veszélyt, és eleget tesznek az azerbajdzsáni követeléseknek. Ha pedig mégsem, akkor egy olyan azerbajdzsáni hadsereg elleni háború vár rájuk, amely évről évre erősebb és erősebb.*”

Ugyan az EBESZ ügynevezett Minszk-csoportja, amely 1992 óta vesz részt a konfliktuskezelésben, mindaddig sikerrel gátolta meg egy újabb háború kirobbanását, ám a kompromisszumkeresésben mutatkozó jelenlegi irányvonalai (a madridi alapelvek) elmentmondásosak és következtelenek, ami legalábbis nem zárja ki a helyzet jövőbeni eszkalálódását. A madridi alapelvek például tévesen sugallják, hogy Azerbajdzsán területi integritása – a szovjet határokon belül – és a karabahi örmények nemzeti önrendelkezési joga összeegyeztethető. Ráadásul megkövetelik az örmény csapatok teljes kivonását,

még *mielőtt* kinyilvánítaná Hegyi-Karabah jövőbeni státuszát. Végül pedig a madridi alapelvek veszélyes mértékben homályosak a nemzetközi garanciák tekintetében, különösen ami a menekültprobléma jogszerű és reális rendezését, illetve a Hegyi-Karabah jövőbeni státuszáról kiírandó újabb referendum részleteit illeti.

Azerbajdzsán különösen is elégedetlen a Minszk-csoport közvetítő erőfeszítéseivel, és aktívabb szerepvállalást vár Törökországtól, ha lehet, társelnökként Franciaország helyett. Örményország elutasítja ezt a követelést, rámutatva arra, hogy a törököket és az azerbajdzsánokat mindig is igen szoros kapcsolat fűzte egymáshoz, aminek következtében Törökország a karabahi konfliktusban is meglehetősen részrehajlónak mutatkozott: Azerbajdzsán iránti szolidaritásból lezárta a határait Örményország felé, miközben katonai együttműködést folytatott Azerbajdzsánnal.

Nyilván Örményország és Oroszország szoros katonai és gazdasági együttműködése is minden jel szerint folytatódni fog hosszú távon, jóllehet kérdéses, hogy ez voltaképpen ellensúlyozhatja-e a török–azeri kooperációt. Ez esetben a karabahi konfliktus további kibontakozásának kérdése továbbra is válaszra vár.

A történések rövid krónikája

- 1988 februárjában a Hegyi-Karabah Autonóm Terület önkormányzata (tanácsa) határozatot hozott, hogy a terület kiválik Azerbajdzsán kötelékéből, és egyesül Örményországgal. Tiltakozásul február 22–23-án Bakuban és Szumgaitban (Bakuhoz közeli iparváros) gyűléseken fogalmazták meg a jelszót, hogy Karabah Azerbajdzsán elidegeníthetetlen része. Február 24-én viszont már vér folyt: Karabahban megöltek két azerbajdzsáni férfit.

- 28–29-én Szumgaitban véres leszámolások (pogromok) kezdődtek, amelyek során 26 örmény és 6 azeri halt meg. Megkezdődött az azerbajdzsániak kiűzése, illetve menekülése Örményországból, párhuzamosan pedig az örmények kitelepítése Azerbajdzsánból. Júniustól Karabahból is üldöztek el azerieket.

- Július 12-én a karabahi regionális parlament ülésén határozatot hoztak az Azerbajdzsánból való kiválásról (kvázi törvényerőre emelték az önkormányzat által már megszavazott elszakadást. Másnap az Azerbajdzsáni Legfelső Tanács ezt a határozatot alkotmányellenesnek minősítette. Július 18-án a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöksége Hegyi-Karabah Autonóm Területet Azerbajdzsánhoz tartozónak nyilvánította.

- Szeptember 3–21. között Sztjepanakertben (Hegyi-Karabah fővárosában) sorozatos atrocitások érték az azeri lakosságot.

- November 24-én Bakuban és egy sor más városban rendkívüli állapotot hirdettek ki. Decemberben azeriek tömegei hagyták el Örményországot (105 ezer fő).

- 1989 májusában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa bizottságot hozott létre Hegyi-Karabah ügyében.

- Július 29-én leállították a forgalmat az Azerbajdzsán és Örményország közötti vasútvonalon. Megkezdődött Nahicseván „blokádja”.

- Augusztus 16-án a karabahi önkormányzati képviselők kongresszusa elutasította a térség autonóm státusát Azerbajdzsánon belül (mert kevesellte) – tíz nappal később Azerbajdzsán Legfelsőbb Tanácsa a határozatot illegálisnak minősítette.

- November 28.: a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa újabb határozatot hozott a helyzet normalizálása érdekében. December 1-jén viszont Örményország Legfelsőbb Tanácsa hozott határozatot az ország és Hegyi-Karabah egyesítéséről. December 7-én az azeri Legfelsőbb Tanács ezt a belügyekbe való beavatkozásnak minősítette.

- 1990. január 4-e és 10-e között a szovjet hadsereg harckocsikat, továbbá tüzérségi és légvédelmi eszközöket adott át Örményországnak.

- Január 20.: a szovjet egységek elfoglalták Bakut, 131 embert megöltek. Azerbajdzsán fővárosában és több városában rendkívüli állapotot hirdettek ki.

- Február 13-án az örmény Legfelsőbb Tanács hatályon kívül helyezte az Oroszországi Kommunista Párt Kaukázusi Irodájának 1921. július 15-én született határozatát Hegyi-Karabah Azerbajdzsánhoz tartozásáról. Az azeri Legfelsőbb Tanács március 6-án hivatalosan tiltakozott.

- Június 25-én Gorbacsov elnök rendeletben tiltotta meg a Szovjetunió törvényeivel nem harmonizáló fegyveres kontingensek szervezését, és előírta az illegális fegyverek elkobzását. Szeptember 23-án a központi szovjet parlament azeri képviselői tiltakoztak az erőszakos kitelepítések ellen Örményország területéről.

- 1991. május 9-én a Szovjetunió Védelmi és Belügyminisztériuma, valamint a KGB csapatai megpróbálták lefegyverezni a két ország határa közelében, illetve Hegyi-Karabahban az illegális fegyveres alakulatokat.

- Szeptember 2.: örmény szeparisták kikiáltották a Hegyi-Karabah Köztársaságot, a fegyveres csoportokból megalakították a mintegy 15 ezer fős önvédelmi erőt, létrehozták a Védelmi Bizottságot.

- Szeptember 23.: az oroszországi Zseleznovodszkban – az orosz és a kazah elnök közvetítésével – találkozott az örmény és az azeri elnök, és megállapodtak a konfliktus békés rendezésében.

- Október–november folyamán örmény csapatok elfoglaltak mintegy 30, azeri többségű falut Karabah területén, a szovjet légerő támogatásával. November 20-án Hegyi-Karabah egyik körzete fölött lelőttek egy Mi-8-as helikoptert, amelyen az orosz-kazah békemisszió csoport és néhány azeri vezető utazott: a 22 áldozatot követelő incidens véget vetett az első megoldási kísérletnek.

- December közepén a szovjet belügyi csapatok kivonultak Hegyi-Karabah területéről – fegyvereiket hátrahagyták. December 30-án az éppen hogy megalakult FÁK országainak vezetői felhívással fordultak a szemben álló felekhez tárgyalások megkezdésére.

- 1992. január: az örmény fegyveresek a 366. orosz lövészezred támogatásával megkezdtek az utolsó azerbajdzsáni települések felszámolását Karabahban. Közben január 30-án az EBEÉ Tanácsának prágai ülésén felvették Azerbajdzsánt és Örményországot a tagok sorába. Elhatározták tényfeltáró misszió küldését a konfliktus térségbe, a misszió első látogatására már február 12–18-a között sor került.

- Február 25–26.: Kodzsali városka elfoglalása, elpusztítása és az azeri lakosságtól való megtisztítása Karabah területén, a támadásban aktívan részt vett a 366. lövészezred. Az áldozatok száma 613, de mintegy 150 ember sorsa azóta is ismeretlen. Ezt követően a lövészezred elhagyta a körzetet, de fegyvereit zömmel hátrahagyta.

- Március 24.: az EBEÉ Tanácsának soron kívüli ülése, amelyen határoztak egy „minszki konferencia” összehívásáról Karabah ügyében.

- Áprilisban Oroszország megkezdte közvetítői tevékenységét. Ugyanakkor május 7-én iráni közvetítéssel Teheránban találkozott az azeri és az örmény elnök. Május 8-án viszont orosz csapatok elfoglalták Susa régiót (Karabah déli része), ezzel befejeződött az etnikai tisztogatás Hegyi-Karabahban. A teheráni kezdeményezés kudarcba fulladt.

- Május 18–19-én megkezdődött a Karabahot Örményországtól elválasztó Lahin régió megszállása, a konfliktus utolsó fázisa, amelynek végére további hat azerbajdzsáni régiót is megszálltak örmény csapatok.

- 1994. május 12. – tűzszüneti megállapodás született, örmény ellenőrzés alá került Hegyi-Karabah, és a közte és az örmény határ között húzódó hét azeri járás is.

- 2004. február – az azeri–örmény ellentétekkel magyarázta tettét Ramil Safarov

azeri katonatiszt, aki egy budapesti nyelvtanfolyamon baltával meggyilkolta egyik örmény társát. Noha a bíróság életfogytig tartó börtönre ítélte, a magyar hatóságok 2012 augusztusában átadták Azerbajdzsánnak a „*baltás gyilkost*”.

- 2006. december – egy népszavazáson Azerbajdzsán által el nem ismert, saját alkotmányt fogadtak el Hegyi-Karabahban.
- 2009 – biztató jelek mutatkoztak az azeri és az örmény vezetők időről időre tartott konzultációin, ám a viszály rendezését célzó folyamat elakadt, és azóta is többször érkeztek jelentések a tüzszünet megsértéséről.
- 2016. április 2. – súlyos összecsapások kezdődtek, amelyekért mind Baku, mind Jereván a másikat tette felelőssé.

Diplomáciai erőfeszítések

Az ENSZ Bizottsági Tanácsa 1993 folyamán négy határozatot is hozott a konfliktus gyors és békés rendezése érdekében, amelyek előírták az örmény hadsereg (fegyveresek) kivonulását a megszállt területekről. Hegyi-Karabah státusának megnyugtató rendezését, a menekültek visszatérésének lehetővé tételét lakóhelyükre. Mint az várható volt, ezek a határozatok papíron maradtak, az egyetlen kézzelfogható eredmény az 1994 májusától hatályos tüzszünet a szemben álló felek között.

(*Összefoglaló*) Tanulmányunk célja bemutatni a karabahi háborút követő „sem háború, sem béke” állapotot a Dél-Kaukázusban. A béke megteremtéséhez közvetítő szerepet 1992-től az Európai Bizottsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) Minszk-csoportja kapott, a helyzetet közelebbről figyelve a térség mindennapjai azonban továbbra is nyugtalanok. Azokat a folyamatokat szeretnénk tehát elemezni, amelyek ahhoz vezettek, hogy az Azerbajdzsán és Örményország közötti állapot az 1994 óta életben lévő fegyverszünet ellenére évente számos ember életét követeli. Az EBESZ 2010-ben soros elnöki székébe kerülő kazahsztáni külügyminiszter, Kanat Szaudabajev székfoglaló beszédében kérve kérte – és egyben megismételte tucatnyi elődjének a kérését –, hogy: „*az elhúzódó konfliktus megoldására vállalkozó megerősödött törekvéseknek minden támogatást a Minszk-csoport keretein belül meg kívánunk adni.*” Ezek azonban mindössze üres szavak, amelyek évente újra és újra felhangoznak, de szinte ugyanilyenek az EBESZ Minszk-csoportjának már-már rituális formában történő rövid helyszíni látogatásai is, illetve a felek megbánásra utaló tanúságtételei. Az elnöknek (kazahsztáni Kanat Szaudabejev úr) – mint a tanulási folyamatokban belenövő új kádernek – a szervezetnél eltöltött egy egész hivatali éve túl rövid idő a változtatásokhoz, de kiváló a politikai karrierhez – és ezen felül nagyon jól fizetett tevékenység. Az EBESZ Minszk-csoportja – mint a jövő (és volt) diplomaták ugródeszkája – szimbolikus politika színháza, az üres szövegek „másoldója”. Ugyanakkor mégis feltesszük a kérdést: egy konzensusvállalkozásról vagy meghatározó erőt képviselő szervről beszélhetünk-e?

Míg az elnök személye évenként váltakozik, a profik megmaradnak a közvetítési pontokon – az elnöki tanácsadó, a parlamenti bizottságok politikusai, a katonai erők és 1996 júliusától az EBESZ-elnök sérthetetlen személyi megbízottja, Andrzej Kasprzyk. Ők valamennyien új felismerésekre alig jutnak el, kompromisszumokra nem képesek, és nagyon figyelnek arra, hogy a nemzetközi politika új hangsúlyai, a politikai szimbolika irányváltásai ne hogy valamit is megváltoztassanak az eddigi helyzeten. A politikai konfliktusok keletkezéséről és funkciójáról szóló számos kiváló kutatási eredmény rendszerint olvasatlanul siklik tovább asztalukon, a politikai tanácsadásra szánt elemzések, „*a civilizált intervenció feltételeiről és lehetőségeiről szóló ismeretek*” jöllehet rendelkezésükre állnak, azonban nem találják meg a cselekvő személyhez, párthoz, intézményhez való utat.

Köztudott, hogy Kazahsztán az egyik első ország a Szovjetunió szétesése után, amelynek az egykori tagállamok közötti vitát el kell simítani. Fontos tudatosítanunk, hogy Oroszország az EBESZ-tagságát nem arra használja fel, hogy biztonsági kérdésekben a többi országgal együttműködésre törekedjen, hanem befolyásával sokkal inkább a szervezet politikai irányára kíván ráhatni, valamint ezáltal Moszkva a véleményirányító szerepét a közép-ázsiai FÁK-országokban és a Kaukázusban ismételten megerősíti.

Mindezek után az eseti optimizmus működhet csak a Karabah-konfliktus lehetséges megoldásával kapcsolatban, jóllehet Örményország és Hegyi-Karabah azon jogelvek elfojtása miatt már számos helyen demonstrált, amelyek az EBESZ 2007. novemberi madridi csúcsertekezletén születtek meg. A nemzetközileg elfogadott és jó hírnevű „Crisis Group” is áttörésről beszél, „*talán hamarosan megvalósulhat egy előzetes áttörés a két évtized óta tartó karabahi konfliktusban*”, jóllehet ők már két évvel előtte is a növekvő háborús veszélyre figyelmeztettek. Hasonló szituáció alakulhatott ki az EBESZ isztambuli csúcsertekezletén 1999 novemberében vagy a Hejdar Alijev és Robert Kocsárján George Bush elnökkel való találkozásán 2001. áprilisban. Az elmúlt időszakban azonban tényleg semmi sem mozdult előre? Vagy ha mégis, hogyan fejlődött a konfliktusszabályozás, és ez adhat-e reményre okot?

IRODALOMJEGYZÉK

- Az örmény genocidiumról szóló határozati javaslat jegyzőkönyvének megerősítése (benyújtotta a Képviselőház) 1. ülészak, 190. gyűlés H.RES.316, 2005. június 14., 2005. szeptember 15. Házbizottság/albizottság: Nemzetközi kapcsolatok. Státus: Nyilvánosságra hozható az igen és nem szavazatok aránya: 40–7.
- Baghdasaryan, Naira (2014): A tüntetések Janus-arca: politikai krízis, vagy demokratikus áttörés: Örményország esete. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 215–228.
- Czézár Nikolett (2014) Terrormerénylet az örmény parlamentben – nemzeti hősök születése. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 237–251.
- Croissant, Michael P. (1998): *The Armenia-Azerbaijan Conflicti: Causes and Implications*. London: Praeger.
- Encyclopedia Britannica: Az örmény mészárlások halálózási rátája (<https://www.britannica.com/event/Armenian-Genocide>)
- Flesch István (2007): Kurd kérdés, örmény kérdés, *A Török Köztársaság története*, Tudástár (magyar nyelven), Budapest: Corvina, 141–151. (2007. június 20.)
- Fodor Pál (1996): Reformok és reformideológiák az Oszmán Birodalomban (16–20. század). *Korunk*, 7. évf. 6. sz.
- Fodor Pál (2004): „Hivatásos törökök” – „született törökök”: hatalmi elit és társadalom XV–XVII. századi Oszmán Birodalomban. *Századok*, 138. évf. 4. sz.
- Fodor Pál (1993): *Török és tatár hódítók*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fodor Pál (2014): *Szülejmán Szultántól Jókai Morig: Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*. MTA BKKTTI, Budapest.
- Gyene Pál: Karabahi konfliktus: ki ütött először? *Kitekintő*, 2012. szeptember 5. ([web:] http://kitekinto.hu/europa/2012/09/05/karabahi_konfliktus_ki_utott_elszor)
- Harutyunyan, Gayane (2014): A sors és rendeltetés mitológemája az örmény etnikai öntudatban. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 207–214.
- Hejdar Alijev Alapítvány (2006): *Karabah tényei és valósága*. Hejdar Alijev Alapítvány, Baku.
- Kapronczay Károly (2014): Gondolatok az örmény golgota centenáriumára. *Valóság*, 2014/2. sz.
- Kempler Szonja: Örményország. Egy négyezer éves nép. Örök megosztottságban. *Rubicon*, 1990/3.
- Kolter, Christian (2014): Abháziak és Hegyi-Karabah: két Dél-Kaukázusi területi konfliktus összehasonlítása. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 135–158.

- Muses Xorenaci [Chorenei Mózes] (2005): *Nagy-Örményország története*. Budapest XI. ker. Örmény kisebbségi Önkormányzat.
- Musabayov, Rasim (2014): Hegyi-Karabah szerepe Azerbajdzsán kül- és belpolitikájában. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 179–194.
- Nahapetyan, Sona (2014): Az ellenzék, mint ellenség az örmény–azerbajdzsán online kommunikációjában. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 229–236.
- Népi társok mai szemmel (2013): Gazsó L. Ferenc kérdéseire Gereben Ágnes, Hettyey András, Juhász György, Pelle János és Zsigmond Benedek válaszol. *Hitel*, XXVI/9. (2013. szeptember), 3–17. ([web:] <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/01-nepirt.pdf>)
- Osyán, Astjhiik (2014): Az örmény népi társ emlékezte, mint az örmény nacionalizmus fő összetevője. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 195–205.
- Souleimanov, Emil (2014): Krízisek az Észak-Kaukázusban. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 121–134.
- Schorkowitz, Dittmar (1994): 1994–2014: Minden nyugodt a karabahi fronton? In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 159–177.
- Vahid Yousefi – Kóbori Judit (2014): Az oszmán-török birodalom pénztörténete. *Valóság*, 2014/2. sz.
- Vahid Yousefi – Kóbori Judit (2013): A Kaszpi-tengeri olaj hatása Azerbajdzsán politikai és gazdasági fejlődésére. *Valóság*, 2013/3. sz.
- Vinhas de Souza Lúció (2004): A Wider Europe: The Economic Effect of the Russian WTO Accession and the EU Enlargement paper Prepared for the World Bank's Annual Bank conference on development Economics in Europe, Brussels may 10–11.

